

הרב נתנאל אוירבך

על ההיתר לטעת עץ בגוש אדמה בשמיטה

הקדמה

במהלך השמיטה מזכירים רבים את פסיקתו ההלכתית של הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, שלדבריהם התיר לטעת עץ המצוי בגוש אדמה בשיעור שיכול לחיות ממנו. מרבית הפוסקים חלקו על דבריו מסיבות שונות, אך יש מהם שסמכו על דבריו להלכה והתירו נטיעת עץ המצוי בגוש אדמה. בדברים הבאים ברצוני לבחון את המקורות הרלוונטיים ולהציע פרשנות שונה בדבריו של הרב טוקצינסקי.

א. הצגת דברי הרב טוקצינסקי

בספרו 'ספר השמיטה' (עמ' יח סעי' י) כתב הרב טוקצינסקי כך:
ואסור להעביר שתיל ממקום למקום. ואם העתיקו השתיל עם עפרו בשיעור שיכול לחיות בו, שאין זו נטיעה לענין ערלה, מסתבר שגם בשביעית אין זו זריעה. אע"פ שבשביעית יש גם עשה ושבתה הארץ, אין זה נחשב לעבודת הארץ.
בדבריו עורך הרב טוקצינסקי השוואה בין דיני שמיטה לדיני ערלה. במשנה בערלה (פ"א מ"ג) למדנו: 'אילן שנעקר והסלע עמו, שטפו נהר והסלע עמו - אם יכול לחיות פטור, ואם לאו חייב'. כלומר עץ פרי שנעקר ממקומו עם גוש אדמה סביב שורשיו, בשיעור שמספיק לו כדי לחיות ממנו באופן עצמאי,¹ ניתן להמשיך ולמנות לו שנות ערלה.² מכאן יש ללמוד שכשם שאין זו נטיעה לענין ערלה, כך אין זו נטיעה לענין שביעית. רבים הם הפוסקים שלמדו מדברי הרב טוקצינסקי שהוא מתיר לטעת עץ המצוי בגוש אדמה; יש מהם שסומכים על דבריו ומתירים,³ אך מרבית הפוסקים חלקו עליו וכדלהלן.

1. לגבי שיעור הזמן שבו יכול העץ לחיות מגוש האדמה, ראו: שו"ת הרשב"א, ח"ג סי' רכה: 'על דבר זה נתחבטתי כמה ימים זמן שיכול לחיות כמה הוא יגעתי ולא מצאתי. ומסתברא לי דאפילו יכול לחיות ממנו קצת ימים פוטרו; שו"ת משפט כהן, סי' ח: 'והנה לא ביארו לנו הראשונים בכלל, ולא הרשב"א בתשובה זו, את הגדר של יכול לחיות, ולא הטעם בבידור, דאם נאמר דשיעור יכול לחיות הוא איזה זמן צריך הדבר הגדרה כמה זמן הוא, ולכן כתב שהכול תלוי במציאות ובדברי המומחים, כדברי הרא"ש, הל' ערלה סי' ד: 'אומדין אותו עובדי אדמה'. אך החזו"א, ערלה סי' ב ס"ק יב ד"ה ולכן, קבע שמדובר על שבועיים: 'דשיעור דיכול לחיות היינו שיעור קליטה דמסתמא י"ד ימים, ואין כל המקומות שווים'.

2. שו"ע, יו"ד סי' רצד סעי' יט.

3. ההסתמכות על פסק הלכה זה כצורתו ללא ציון מקור הובאה אצל הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, פרוזבול עמ' קנב סעי' ה. בספר ילקוט יוסף, שביעית (מהדו' תשע"ה, פ"ד סעי' יח עמ' רסח; שם הערה יח עמ' רעא), הביא את דברי הרב טוקצינסקי ובין היתר ביסס את ההיתר על דבריו. יש לציין לדברי

ב. דעות הפוסקים

1. בין ערלה לשביעית

הנימוק המרכזי המופיע בפוסקים שהתנגדו לפסק הלכה זה מתייחס להשוואה שערך הרב טוקצינסקי בין ערלה לשביעית. לדבריהם אין להשוות בין שמיטה לערלה: טעם הדין בערלה הוא שאין זו נטיעה חדשה למניין שנות ערלה. לעומת זאת בדין נטיעה בשביעית האיסור חל משום עבודת הקרקע, וגם אם נגדיר שנטיעת עץ עם גוש אדמה אינה נטיעה חדשה, מ"מ אסור לטעת אותו באדמה לכתחילה.⁴

2. 'ושבתה הארץ'

בהערותיו ל'מדריך שמיטה לחקלאי', שיצא לאור ע"י רבני מכון 'התורה והארץ' לקראת שמיטה תשמ"ז, התייחס הרב אברהם שפירא לנושא וכתב:

שתילה בגוש - נראה שאם כי יש לומר שאין דין זורע כשהוא זרוע ובא, אבל עשה דושבתה הארץ יש לומר דיש.⁵

לדבריו, אומנם ייתכן שאין בכך איסור לאו של מלאכת נטיעה, אך מ"מ האדם עובר על איסור עשה של 'ושבתה הארץ'. ניתן להסביר את דבריו עפ"י הרמב"ן (ויקרא כג, כד), הסובר שכשם שבשבתות וימים טובים מלבד איסורי המלאכות יש עשה של 'שבתון' המתבטא בשבייתה מעשייה, גם כזו שאינה מלאכה, כך בשמיטה יש איסור עשה לעבוד בשדה גם בלא עשיית המלאכות האסורות, כלשונו:

נצטוונו מן התורה להיות לנו מנוחה ביום טוב אפילו מדברים שאינן מלאכה, לא שיטרח כל היום למדוד התבואות ולשקול הפירות והמתנות ולמלא החביות יין, ולפנות הכלים וגם האבנים מבית לבית וממקום למקום, ואם הייתה עיר מוקפת חומה ודלתות נעולות בלילה יהיו עומסים על החמורים ואף יין וענבים ותאנים וכל משא יביאו ב"ט ויהיה השוק מלא לכל מקח וממכר, ותהיה החנות פתוחה והחנוני מקיף והשלחנים על שלחנם והזהובים לפניהם, ויהיו הפועלים משכימין למלאכתן ומשכירין עצמם כחול לדברים אלו וכיוצא בהן, והותרו הימים הטובים האלו ואפילו השבת עצמה שבכל זה אין בהם משום מלאכה, לכך אמרה תורה שבתון שיהיה יום שבייתה ומנוחה לא יום טורח. וזהו פירוש טוב ויפה... וכן שבת שבתון יהיה לארץ, שבת של מנוחה, שלא יחרוש ולא יעבוד אותה כלל.

הרב שאול ישראלי ב'הצעה מנומקת להוראות לסידורים חקלאיים לשנת השמיטה תשי"ב', משפטי שאול - ארץ ומדינה, עמ' רנג-רנד אות ב-ד, שהתיר 'להעביר שתילים מהמשתלה רק עם גוש אדמה... בהעברה ע"י גוש יש מקום נוסף להקל מתוך שמצינו שאין על זה שם נטיעה לגבי ערלה... וממילא אין בו איסור תורה בשביעית'; השוו כן לדבריו בצאת השנה, עמ' פז אות ב-ה, אך ללא נימוק; סיכום מפגש הלכתי אצל הרב שאול ישראלי, בתוך: התורה והארץ, ח"ג עמ' 187: 'לאחר פגישה עם רבנו בהכנה לשמיטת תשנ"ד נכתב בשמו - מכירת שתילים לחנות המוכרת אותם בשמיטה לגננים שחלקם הגדול לא מכר את הקרקע כדין - אסורה, אך יש להקל בשתילים הנשתלים בגוש שכן איסור נטיעה בגוש אינו ברור כ"כ. וכנראה כוונתו לשיטת הגר"מ טוקצינסקי ספר השמיטה עמ' יח סעי' י שמתיר נטיעה בגוש'.

4. תורת השמיטה (גרוסברג), סי' ב ס"ק יג; שו"ת אז נדברו, ח"ד סי' סט; הרב אברהם שפירא, בתוך: קטיף שביעית (מהדו' תשפ"ב), עמ' 65 הערה 12; מאמר מרדכי, שביעית פ"ה הערה ח.

5. הערות בכתב יד שלא נדפסו.

הראי"ה קוק הביא את דברי הרמב"ן להלכה⁶ וביאר דבריו: ונראה פירוש דבריו, שאע"פ שאין לנו מן התורה בשביעית כי-אם אותם האבות השניים ותולדותיהן... מ"מ כללות השביטה היא מן התורה בכולן והעובר עליה בכלל שנת השביעית בקביעות עבר אדאורייתא.⁷ למקרא דברים אלה, גם אם אכן אין איסור לטעת עץ המצוי בגוש אדמה, מ"מ האדם עובר על איסור עשה של 'ושבתה הארץ'. בדבריו התייחס הרב טוקצינסקי לטענה זו - שמא יש בכך איסור עשה 'ושבתה הארץ': 'אע"פ שבשביעית יש גם עשה ושבתה הארץ, אין זה נחשב לעבודת הארץ'. ייתכן שלדבריו אין האדם עובר על איסור עשה 'ושבתה הארץ', אא"כ הוא עובר על מלאכה האסורה מהתורה. לכן במקרה זה, שבו אין איסור מלאכה, ממילא גם אין איסור עשה של 'ושבתה הארץ'.⁸

3. 'אברוי'

הרב שלמה גורן נשאל: 'האם העתקת שתיל יחד עם גוש אדמה תחשב כנטיעה בשנת השמיטה?⁹ לדבריו, 'אין על עבודת הנטיעה של עכשיו דין נטיעה שיש בו איסור תורה בשביעית' משום שהשתיל מצוי בגוש אדמה הראוי למחייתו, וכשם שאין זו נטיעה חדשה לדיני ערלה, כך אין זו נטיעה האסורה בשמיטה. אבל יש לאסור נטיעה זו מדרבנן, כדבריו: 'אלא היא עבודה באילן לאברויי אילנא שאין בזה אלא איסור מדרבנן'. אומנם הרב טוקצינסקי לא התייחס לטענה זו במסגרת ההיתר, אך ניתן לומר שלהבנתו אין לאסור מדרבנן משום 'אברוי' כל עוד הפעולה עצמה אינה מוגדרת כמלאכה האסורה בשמיטה. ראייה לכך ניתן לראות מפסקיו הבאים - מותר להוציא עציץ נקוב מהבית החוצה;¹⁰ מותר להסיר את הגג מעל זרעים או עציץ,¹¹ ואין חשש לאיסור דרבנן ('אברוי') בתוספת הרווחה לצמח. ייתכן שטעם הדבר הוא שפעולות אלו אינן מוגדרות מלאכה האסורה בשמיטה, שכן לפי הגדרתו של הרב טוקצינסקי איסור זריעה בשביעית הוא בעבודה אקטיבית בגוף הקרקע,¹² ולכן אין לאסור מדרבנן משום 'אברוי', אא"כ המלאכה עצמה אסורה בשמיטה.¹³

4. חפירת בורות וכיסוי אדמה

מעבר לפעולות הנטיעה יש צורך בחפירת בור לנטיעת העץ וכיסוי אדמה לאחר הנטיעה, פעולות שנאסרו בשמיטה משום תולדת חרישה.¹⁴ פוסקים שונים לא קיבלו את היתר

6. שבת הארץ (פ"א ה"ד; קונטרס אחרון, סי' ב סוף אות א).
7. שבת הארץ, קונטרס אחרון סי' ז.
8. יש שכתבו הבנה זו בדעת הרמב"ם, ראו: ערוך השלחן, הל' שמיטה סי' יט סעי' יא; דרך אמונה, הל' שמיטה פ"א ה"א ס"ק ה.
9. תורת הארץ, עמ' קמד-קמה.
10. ספר השמיטה, עמ' יז סעי' ו.
11. ספר השמיטה, עמ' יז סעי' ת.
12. ספר השמיטה, עמ' טו הערה 1.
13. ביסוס לטענה זו בדברי הרב טוקצינסקי, ראו במאמרי 'העברת עציצים בשמיטה' אמונת עתיך 135 (ניסן תשפ"ב), עמ' 66 הערה 44.
14. ראו: ילקוט יוסף, שביעית (מהדו' תשע"ה) פ"ד סעי' יח עמ' רסח, שהתיר לטעת בשמיטה עץ המצוי בגוש אדמה, ובהערה יח מתבסס בין היתר על ההיתר של הרב טוקצינסקי. כדי ליישב את הקושי

נטיעת עץ המצוי בגוש אדמה מטעם זה - הרב בצמ"ח עוזיאל התייחס לחפירת הבור, ולכן אסר נטיעת עץ המצוי בגוש אדמה: 'נטיעה ע"י גוש אינה מותרת, ועכ"פ אסורה משום חופר'.¹⁵ הרב שלמה גורן הוסיף:

ואם הגומות פתוחות מלפני השמיטה, צריך לכסותן בשביעית כשנוטע את השתילים, גם בזה יש לפחות איסור דרבנן... לכן מן הראוי להימנע מהעברת שתילים למטע בשביעית.¹⁶

ד. ה'סתירה' והקשיים בדברי הרב טוקצינסקי

דבריו של הרב טוקצינסקי, שמהם למדו הפוסקים שהוא מתיר נטיעת עץ המצוי בגוש אדמה, מעוררים קשיים רבים המציבים את השאלה אם אכן הרב טוקצינסקי התיר נטיעה כזו, או שמא תלו בדבריו היתר שהוא לא התכוון אליו.

1. 'הסתירה'

בערב השמיטה נאסר לטעת עץ מאכל 44 ימים לפני ראש השנה.¹⁷ לדעת רבנו תם,¹⁸ פרק זמן זה מורכב משני חלקים: שלושים יום לפני ראש השנה שמקדימים בהם את הנטיעה משום מראית העין, שמא יאמרו שאותו עץ ניטע בשביעית, ובמניינם תעלה לו שנה למניין שנות ערלה, וארבעה-עשר יום נוספים לקליטת העץ באדמה.¹⁹ לדעת הרב טוקצינסקי כאשר העץ נמצא בגוש אדמה המספיק למחייתו, ניתן לטעת אותו באדמה עד ערב ראש השנה. לדעתו אין צורך בהקדמת הנטיעה שלושים יום משום 'מניין שנות ערלה', מכיוון שמדיני ערלה אין כאן נטיעה חדשה, וכן אין צורך להקדים ארבעה-עשר יום נוספים לקליטתו באדמה, משום שהוא קלוט ועומד בגוש האדמה שהוא מצוי בו.²⁰ ואלו דבריו בספר השמיטה (עמ' י סעי' ג):

הנראה כי שתיל שנקלט כבר בהמשלה ועוקרין אותו לנטעו מחדש עם עפרו, אין צריך עוד לקליטה ומותר לנטעו עד ראש השנה (אחרי שדין תוספת שביעית אין לנו בזמן הזה, ולא דמי לתוך שביעית שאסור אף להעתיק שתיל ממקומו).

בחפירת הבור, הוא כתב שם בהערה עמ' רעא: 'צריך לומר דאיירי באופן שאין צריך לחפירה, או שהחפירה נעשית ע"י גוי וכדומה'. עמדות אלו קשות הן מבחינה מציאותית והן מבחינה הלכתית, שכן לפוסקים רבים פעולת חפירה ע"י גוי בקרקע של יהודי אסורה בשמיטה, ראו: <https://www.toraland.org.il/89369>. נוסף על כך יש להעיר שהלכה זו ביחס לחפירת בורות נוספה בילקוט יוסף מהדו' תשע"ה ונעדרה ממהדורה קודמת, ילקוט יוסף, מצוות התלויות בארץ ח"א עמ' רט.

15. השמיטה היובל ומצות הקהל, עמ' 156 אות ה; התורה והמדינה, ח"ד (אלול תשי"ב) עמ' קמא.

16. תורת הארץ, עמ' קמה.

17. שביעית, פ"ב מ"ו; ראש השנה, י ע"ב.

18. הובאו דבריו בתוספות (ראש השנה ט ע"ב ד"ה ומותר; שם י ע"ב ד"ה שלשים; יבמות פג ע"א ד"ה לדברי).

19. להרחבה בסוגיה זו, דעות הראשונים, האחרונים וההשלכות השונות, ראו במאמרי 'ואני מקבל עלי מצוות שמיטה - על השלכה מעשית מתוספת שביעית שבטלה', אמונת עתך 133 (תשרי תשפ"ב), עמ' 27-21.

20. כן סוברים: הרב יצחק הרצוג, פסקים וכתבים ח"ג סי' מז אות ב; התורה והמדינה, ח"ד (אלול תשי"ב) עמ' קלז אות א; בצאת השנה, עמ' מב; הרב בנימין זילבר, הלכות שביעית, סי' ב כיסא דוד ס"ק ע.

בדבריו אלו הוא אומנם מתיר נטיעת עץ בגוש אדמה עד ערב ראש השנה, אך היתר זה מוגבל רק לערב השמיטה ולא לשמיטה עצמה, כלשונו: 'ולא דמי לתוך שביעית שאסור אף להעתיק שתיל ממקומו'. כאמור, דברים אלו עומדים בסתירה לדבריו של הרב טוקצינסקי, שמהם למדו הפוסקים להיתר נטיעת עץ המצוי בגוש אדמה בשמיטה עצמה.

2. הקשיים

מעבר לסתירה יש להעיר עוד שתי הערות בעניין: (א) בהמשך דבריו בספר²¹ סוקר הרב טוקצינסקי את סוגי העבודות האסורות מהתורה ומדרבנן בשמיטה. בפרק העוסק בנטיעה הוא מציג את המחלוקת בתוקף איסור הנטיעה²² ואינו מזכיר כלל את 'היתר' נטיעת עץ המצוי בגוש אדמה. אם אכן הצעתו ההלכתית היא שמותר לטעת עץ המצוי בגוש אדמה, הרי שעליו להזכיר חידושו זה. (ב) לקראת סיום הספר סוקר הרב טוקצינסקי פתרונות שונים ל'בעיית השמיטה', שכן באותם הימים השבתת השדות והמטעים הייתה הרת-אסון לתושבי היישוב מסיבות שונות. הצעות שונות עלו באותם הימים, ואת הפתרון המחודש שלו הוא אינו מזכיר כלל ועיקר.

ה. הצעה חדשה

כאמור, הפוסקים הביאו בשמו של הרב טוקצינסקי היתר לטעת עצים בשמיטה כאשר הם כבר מצויים בגוש אדמה הראוי למחיתם. מרבית הפוסקים התנגדו להיתר מטעמים הלכתיים שונים כפי שהתבאר. ברם, כפי הנראה הרב טוקצינסקי עצמו לא התכוון בדבריו להיתר נטיעה כזו בשמיטה. מלשונו ניכר שהוא אינו עוסק במלאכת הנטיעה הקלסית הכוללת חפירת בורות והטמנת השתיל באדמה, אלא דבריו מתמקדים בהעברת שתיל ממקום למקום, כלשונו: 'ואסור להעביר שתיל ממקום למקום'. בדבריו הוא מתיר להעביר עציץ נקוב ('שתיל') ממקום למקום אף באופן של הגבהה מהקרקע והנחה על הקרקע במקום אחר. נימוקיו ההלכתיים להיתר מבוססים על הטענה שאין זו נטיעה כלל, שכן הגדרתה ההלכתית היא עבודה חקלאית בגופה של קרקע, כלשונו: 'אין זה נחשב לעבודת הארץ'.²³ לשם כך הוא הביא ראייה מדינית ערלה ששתילת עץ פרי המצוי בגוש אדמה אינה מוגדרת נטיעה חדשה, וכשם 'שאיין זו נטיעה לענין ערלה', כך אין זו נטיעה לענין שביעית. מדברים אלו ומהסתירה והקשיים בדבריו (לעיל אות ד) נראה שאין כוונת הרב טוקצינסקי להיתר נטיעה בקרקע גם בשתיל המצוי בגוש אדמה, וההיתר בדבריו מצטמצם להעברת שתיל בגוש אדמה ממקום למקום על גבי הקרקע.²⁴

21. ספר השמיטה, עמ' קא אות ו.

22. להרחבה בתוקף האיסור ומהותו, ראו: <https://www.toraland.org.il/89368>

23. השווה כן לדבריו בספר השמיטה, עמ' טו הערה 1.

24. להרחבה בנושא זה וסקירת השיטות, ראו במאמרי 'העברת עציצים בשמיטה' אמונת עתיך 135 (ניסן תשפ"ב), עמ' 59-68.

סיכום

פוסקים רבים הבינו שהרב יחיאל מיכל טוקצינסקי התיר לטעת בשמיטה עץ המצוי בגוש אדמה. יש מהם שהביאו שיטה זו ללא ציטוט דבריו או אזכור שמו של הרב טוקצינסקי, ויש מהם שייחסו היתר זה אליו ללא ציטוט דבריו. כאמור, רוב הפוסקים חלקו על היתר זה.²⁵ בדברינו בחנו את הסיבות ההלכתיות שהביאו להתנגדותם וניסינו להתחקות אחרי ה'היתר' של הרב טוקצינסקי. הצגנו את הקשיים בדבריו, ואלה מביאים אותנו לטעון שאין בכוונתו להתיר בשמיטה נטיעת עץ המצוי בגוש אדמה, אלא להתיר העברת שתיל המצוי בגוש אדמה ממקום למקום בחוץ. בכך אין איסור נטיעה הן מהתורה והן מדברי חכמים, משום שהגדרתה ההלכתית של נטיעה היא עבודה חקלאית אקטיבית בגופה של קרקע.

25. נתיב השמיטה, ס"ח סעי' ה, בשם החזו"א; משפטי ארץ, שביעית (מהדו' תש"ס עמ' 29 הערה 5; מהדו' תשע"ה עמ' 31 הערה 5); כרם ציון, הלכות שביעית פ"ג סעי' ו; תורת השמיטה (גרוסברג), ס"ב ב סעי' ה ובהערה יג; הרב בצמ"ח עוזיאל (השמיטה היובל ומצות הקהל, עמ' 156 אות ה; התורה והמדינה, ח"ד אלול תשי"ב עמ' קמא); בצאת השנה, עמ' לג הערה 15; הרב בנימין זילבר (הלכות שביעית, סוף ס"א א כסא דוד ס"ק קמג; ברית עולם, עמ' יח אות קכו; שו"ת אז נדברו, ח"ד ס"א סט; שביתת הארץ, עמ' עג סעי' ל); הרב שלמה גורן, תורת הארץ, עמ' קמה; הרב אברהם שפירא, מובא בקטיף שביעית (מהדו' תשפ"ב) עמ' 65 הערה 12; הרב מרדכי אליהו, מאמר מרדכי, שביעית פ"ה סעי' ג.